

AZ EGYHÁZ ÖNÉRTELMEZÉSE POLITIKAI
HATÁRHELYZETBEN

Gondolatok a protestáns teológia példáján a náci Németországban

THE SELF-CONCEPT OF THE CHURCH IN BORDERLINE POLITICAL
SITUATIONS

Reflections on the example of Protestant theology in Nazi Germany

Horváth Orsolya

Károli Gáspár Református Egyetem, egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban három kérdést teszek föl, melyeket két olyan nyilvános felszólaláson keresztül közelíték meg, amik a kortárs teológiai reflexiók történelmi válsághelyzet idején, 1933 tavaszán Németországban: Hogyan viszonyul az egyház az aktuálpolitikához? Teológiai szempontból hogyan határozható meg a politikai határhelyzet fogalma? Mit jelent az egyház kritikai funkciója? Először kontextualizálom Bonhoeffer és Bultmann beszédeit, majd egy összegző áttekintésben mutatom meg a gondolatmenetek szerkezetét. Az elemzés arra a megállapításra jut, hogy mindkét szerző hitvallási helyzetként értelmezi az adott jelent, melynek teológiai kiindulópontját az állam deifikációja képezi. E kereten belül reagálnak mindketten az árpaparagrafusra, és nemcsak a megkeresztelt zsidók érdekében szólalnak föl, hanem vallási hovatartozástól függetlenül kiállnak minden zsidó származású honfitársukért. A dolgozat az aktivizmus lehetőségének kérdése kapcsán mutat föl lényegi különbséget a helyzetelemzések között.

ABSTRACT

In my study, I formulate three questions, which I approach through two public speeches that are contemporary theological reflections at a time of historical crisis in Germany in the spring of 1933: How does the Church relate to current political events? From a theological point of view, how can the concept of a borderline political situation be defined? What does the critical function of the Church mean? I will first put the speeches of Bonhoeffer and Bultmann into context, and then present a summary overview of the structure of their thought processes. The analysis concludes that both authors interpret the present as a confessional situation, the theological starting point of which is the deification of the state. It is within this framework that they both respond to the Aryan paragraph (Arierparagraph) and speak out not only on behalf of baptized Jews, but on behalf of all their fellow German Jews, regardless of religious affiliation. The essay points out the essential difference between their analyses of the situation in light of the possibility for activism.

Kulcsszavak: Bultmann, Bonhoeffer, egyház és zsidókérdés, protestantizmus a náci Németországban, az állam deifikációja

Keywords: Bultmann, Bonhoeffer, the Church and the Jewish question, Protestantism in Nazi Germany, deification of the state

---

A politikai határhelyzet felismerése az egyház számára roppant felelősség, és ugyanakkora nehézség is egyúttal. Hiszen sokszor utólag, retrospektív módon sem könnyű felismerni ezt a helyzetet, mert olyan, mintha a jelen tekintete előtt egy folyamattá szervesülnének a múlt eseményei, melyben sehogy sem találnánk azt a konkrét eseményt, melyet fordulópontként határozhatnánk meg. A retrospektív felismerésnél pedig jóval nehezebb a jelenben bizonyosnak lenni abban, hogy politikai határhelyzethez érkezünk. Márpedig amikor az egyház politikai határhelyzethez érkezik, akkor az számára hitvallási helyzet.

Tanulmányomban ennek megfelelően három kérdésre keresem a választ.

- 1) Hogyan viszonyul az egyház az aktuálpolitikához?
- 2) Teológiai szempontból hogyan határozható meg a politikai határhelyzet fogalma?
- 3) Mit jelent az egyház kritikai funkciója?

E kérdéseket a múlt példáján közelítem meg úgy, hogy nem egyes politikai eseményeket idézek föl, hanem – a tanulmány kereteire tekintettel – két, múltbéli eseményekre vonatkozó, egyidejű reflexiót veszek górcső alá, melyek hasznára lehetnek a jelenbeli gondolkodásunknak. Az egyik reflexió Rudolf Bultmann *A teológia feladata a jelen helyzetben* című beszéde, mely 1933. május 2-án hangzott el Marburgban,¹ a másik Dietrich Bonhoeffer *Az egyház és a zsidókérdés* című előadása, mely Berlinben hangzott

---

¹ *Rudolf Bultmann*: Die Aufgabe der Theologie in der gegenwärtigen Situation. In: *Rudolf Bultmann – Martin Heidegger*: Briefwechsel 1925–1975. Hg. Andreas Großmann – Christof Landmesser. Vittorio Klostermann/Mohr Siebeck, Frankfurt am Main/Tübingen 2009. 276–286. E felszólalás elemzését más kontextusban lásd: *Horváth Orsolya*: „Ne szóljunk? Szóljunk? Mit mondjunk?” Bultmann és Heidegger beszédei 1933 májusában. In: *Hatalom és filozófia. Hermeneutikai, fenomenológiai megközelítések*. Szerk. Schwendtner Tibor. L’Harmattan, Budapest, 2016. 165–178.

el 1933 áprilisában.² Mindkét előadás hamar megjelent nyomtatásban is,³ tehát elérhetővé váltak a szélesebb közönség számára, ugyanakkor távolról sem ezek voltak e vészjósló idők legnépszerűbb dolgozatai. Elegendő, ha csak Karl Barth Teológiai egzisztencia ma! című, júniusban megfogalmazott írására gondolunk,⁴ amely önálló füzetként jelent meg, és két héten belül négy kiadást ért meg 12.000 példányban.⁵ Jól mutatja Barth gondolatainak nagy hatását, hogy itthon 3 hónap múlva a Protestáns Szemle már ismertetést közölt róla Tavaszy Sándor tollából. És bár erre a népszerű iratra és Tavaszy reflexiójára utalok majd az alábbiakban, jó oka van annak, hogy éppen az imént említett két megszólalásra fordítjuk a figyelmünket. Mindenekelőtt azt a történelmi helyzetet vázolom föl, melyben e felszólalások megfogalmazódtak. A beszédek kontextusának érzékeltetésekor már eleve a politikum kereszténységhez és keresztény egyházhoz való viszonya áll érdeklődésünk homlokterében.

Hitler hatalomátvételekor, 1933. január 30-án természetesen nagy fokú bizonytalanság volt érezhető a közhangulatban. Hitler erre tudatosan szerkesztett válaszsorozattal reagált: magát mint a rend és a német örökség védelmezőjét jelenítette meg, melynek során kifejezetten épített a keresztény hagyományra. Jól példázza és egyúttal bevezeti ezt a koncepciót programadó rádióbeszéde másnap, február 1-jén. Hitler fogadalomról beszélt, „melyet mi – hangzott a beszédben – mint a nemzet vezérei Istennek, a lelkiismeretünknek és népünknek teszünk”. Nemzeti vezetésünk (*Regierung*) – folytatta – „a kereszténységet mint közös morálunk bázisát, a családot mint népünk és államunk testének csírasejtjét szigorúan védelmébe veszi”. A beszéd zárása is egyértelművé tette az új vezetés messianisztikus önértelmezését nemcsak tartalmilag, hanem formailag is, hiszen mintegy liturgikus formulával zárta a politikai programbeszédet: „A mindenható Isten vegye munkánkat kegyelmébe, formálja helyesen akaratunkat, áldja meg értelmünket, és tegyen bennünket boldoggá népünkbe vetett bizal-

² *Bonhoeffer, Dietrich: Az egyház és a zsidókérdés.* Fordította Falvai Dóra és Forczek Ákos. Hét Hárs. Evangélikus folyóirat teológiáról, kultúráról, közösségről 14. (2015) 14–20. Németül: *Die Kirche vor der Judenfrage.* In: *Ethik im Ernstfall.* Hg. Eduard Tödt. München 1982. 245–250.

³ Bonhoeffer írása először a *Vormarsch*-ban jelent meg, aztán a *Junge Kirche*-ben, majd a *Niederdeutsche Kirchenzeitung*-ban 1933 júliusában. Ez utóbbi közlés biztosított az írásnak nagyobb nyilvánosságot. Bultmann írását a *Theologische Blätter* hasábjain jelentette meg 1933 júniusában. A közlések különbségeiben tükröződnek az élethelyzetek: Bonhoeffer 27 éves, pályája elején álló teológus, míg Bultmann 49 éves érett, ismert kutató volt.

⁴ Barth az iratot június 24-25-én fogalmazta meg. (*Tavaszy Sándor: A teológiai egzisztencia ma! A német egyházi kérdések a Barth megítélésében.* Protestáns Szemle 42. (1933) 469–473. 470.)

⁵ *Christoph Strohm: Die Kirchen im Dritten Reich.* C. H. Beck, München 2017. 30.

munk által.⁶ Ez a tendencia folytatódott, nem abban az értelemben, hogy egyre erősödött volna, hanem az első naptól kezdődően ez volt az a kiforrott koncepció a politikai önértelmezésben, amelyet következetesen érvényesített a NSDAP. Február 10-én Hitler már a berlini sportcsarnokban mondott beszédet, ahol ugyancsak kvázi vallásos hangnemet ütött meg, a Miatyánk utánérzéseként dicsőítette a Német Birodalmat, és beszédét „ámen”-nel fejezte be.

Törekvéseiben persze nem találta magát egyedül: a protestáns egyház egyik ága, a *Deutsche Christen*, kórusban vokálozott a főszólamra. Otto Dibelius prédikációja például március 21-én, az új Reichstag megnyitása-kor Róm 8,31-et vette alapigének, hogy ily módon is hangot adjon a politikai változások felett érzett örömnök: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?” A *Das evangelische Deutschland* című folyóirat március 26-án első oldalon közölte a prédikációt ezzel a szalagcímmel: „Egy birodalom, egy nép, egy Isten.”⁷ Ugyanekkor, március 22-én megnyitották a dachau koncentrációs táborát, április 1-jén bojkottot hirdettek a zsidó származásúak tulajdonában lévő üzletek ellen,⁸ április 7-én pedig kihirdették az első rasszista törvényt Németországban (*das Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamten-tums*, 3.§.). Eközben a keresztények nagy része ünnepelt: a *Deutsche Christen* egyháztest április 3 és 5 között tartotta első nagygyűlését. Hitler már április 25-én bejelentette Ludwig Müllerre vonatkozó igényét az evangélikus egyház élén (*Reichsbischof*), mely központosított egyház feltétel nélkül támogatná a hitleri politikát, mely igénye aztán szeptember 27-én teljesült. Május elsejét már nagy nemzeti népnünnepként tartották meg.⁹

Még ha sokaknak lehettek is illúziói ekkoriban Hitler kereszténységhez való viszonyát illetően, viszonylag rövid idő alatt világgossá vált, hogy számára a kereszténység csak annyiban volt fontos a kezdetektől fogva, amennyiben annak a struktúráját fel tudta használni saját messianizmusához. Mintha tele akart volna tölteni egy már teli poharat úgy, hogy a folyadékcsere észrevétlenül menjen végbe. A kereszténység Hitler számára tehát végső soron tartalmilag konkurenciát jelentett, melyet, ahogy gondolta, nem túl nagy erőfeszítéssel le tud gyűrni. Hiszen az ő vallása nem „mítoszra”, hanem tényekre és „tudományra” épült.¹⁰ Albert Speer visszaemlékezése szerint Hitler így nyilatkozott a vallásokról: „Szerencsétlenség-

⁶ *Strohm, C.*: Die Kirchen im Dritten Reich i. m. 17. A tanulmányban szereplő minden fordítás, ahol a fordító megjelölése elmarad, a tanulmány szerzőjétől való.

⁷ Uo. 22.

⁸ Goebbels naplójába jegyezte le aznapi utcán szerzett tapasztalatát: „A közönség mindenütt szolidárisan nyilatkozott.” (*„Das Publikum hat sich überall solidarisch erklärt.”*) Joseph Goebbels: Tagebücher 1924–1945. Piper, München 2003. 789.

⁹ „Beköszöntött a német nép nagy napja. Tegnap még eső fenyegetett, ma ragyog a nap. Igazi hitleridő! (*Richtiges Hitlerwetter!*)” – fejezte ki ujjongó lelkesedését Goebbels naplójában. (*Goebbels, J.*: Tagebücher i. m. 797.)

¹⁰ *Vö. Albert Speer*: Erinnerungen. Propyläen Verlag, Berlin 1969. 108–109.

günkre éppen rossz vallásunk van. Miért nem a japánoké a miénk, amely a hazáért hozott áldozatot tartja a legtöbbre? A mohamedán vallás is sokkal alkalmasabb lenne nekünk, mint pont a kereszténység a lagymatag béketűrésével (*schlappe Duldsamkeit*).¹¹ De az államegyházi forma a megújult tartalommal éppen megfelelt az elképzeléseinek.

Ebben a közegben hangzott el a két beszéd. Mielőtt szemügyre vennénk konkrét kijelentéseiket, hogy közelebb kerüljünk a feltett kérdéseink megválaszolásához, tekintsük át a két beszéd szerkezetét, gondolatmeneteik egyes elemeit, hogy ily módon áttekinthetővé váljanak közös pontjaik és különbözőségeik – még ha ezáltal már némiképp elővételezzük is elemzéseink következtetéseinek egyik rétegét.

Bultmann (Marburg)	Bonhoeffer (Berlin)
Kiindulópont: A keresztény hit viszonya a néphez és az államhoz	Kiindulópont: A zsidókérdés
Isten teremtő Úr, a teremtési rendek viszont kétértelműek	Az egyház fogalma és viszonya az államhoz
A hit viszonya az államhoz: kritikai	Az egyház viszonya az államhoz: kritikai
A zsidókérdés	Az egyház politikai cselekvésének lehetősége
Adolf Hitler megnyilvánulásainak dicsérete (3x)	Keresztény antijudaizmus [Majd II. rész: zsidókereszténység és pogánykereszténység fogalmai]
Döntéshelyzet: „Érvényes számunkra a keresztény hit, vagy sem.”	Döntéshelyzet: „Elválik, egyház-e az egyház, vagy sem.”

Mindkét beszéd az egyház, illetve a hit és az állam viszonyát állítja a középpontba. A kiindulópontok azonban különböznek egymástól: Bultmann egyáltalán a teológiai kérdéskör vázolásával indít, és a zsidókérdés csak a felszólalás egy későbbi pontján kerül előtérbe, míg Bonhoeffer a gondolatmenetét már eleve a zsidókérdésből indítja – ennek a kérdésnek a súlyozása erősen különbözik a két szövegben. Ám mindkettőre tekintettel igaz, hogy a zsidókérdéssel való foglalkozás ekkor egyáltalán nem volt triviális az április eleji fejlemények ellenére sem. Hiszen az egyházban nagyon kevés zsidó származású keresztény volt, és még ennél is kevesebb ilyen lelkész, 18 ezerből mindössze 29, ám közülük is 11 főre nem vonatkozott az árjaparagrafus a háborúban szerzett érdemeik miatt, tehát a törvény értelmében egy ekkora lelkészi karban csupán 18 fő elbocsátására kellett,

¹¹ *Speer, A.: Erinnerung* i. m. 110.

hogyan kerüljön.¹² A jelen helyzetet ellenben, különböző okokból ugyan, melyek tárgyalására mindjárt sort kerítünk, mindketten *status confessionis*-ként értékelik, és hangsúlyozzák az egyház, illetve a Krisztus-hit kritikai viszonyulását az államhoz. Ebből fakad a beszédek zárásának a közössége is, hiszen mindkettő döntésre hív, és kiemeli a döntés elodáztatatlanságát. Mindemellett sem Bultmann, sem Bonhoeffer nem áll saját korán kívül, távolról sem szentek abban az értelemben, mintha a korokra jellemző gondolkodástól egészen szabadok volnának, hiszen Bultmann három ízben is dicséretét fejezi ki Hitler egyes intézkedései kapcsán, Bonhoeffer pedig a keresztény antijudaizmus gondolatát fejtegeti írása egyik részében. Mégis, az ily módon megmutakozó esendőségük és korhoz kötöttségük csak még inkább kidomborítja, hogy lehetséges tisztán látni a történelmi események sodrásában állva is.

Hogyan viszonyul az egyház az aktuálpolitikához?

A beszédek figyelemreméltó párhuzamokat mutatnak a lutheri hagyományon nyugvó teológiai alapokat illetően. Egyetértenek abban, hogy az állam Istentől való, hogy fenntartsa a világbéli rendet, és abban is, hogy az állam ténykedéséhez hozzátartozik az erőszak alkalmazása is – ennyiben az egyház viszonya az államhoz pozitív. Ám ez korántsem jelenti azt, hogy az államot és az egyházat ne kellene szétválasztani egymástól, hiszen illetékességi területeik különböznek: az állam a törvény birodalma, míg az egyház az evangéliumé. Éppen ez a különválasztás élezi ki a feltett kérdést: Ha állam és egyház illetékességi körei különválaszthatók, sőt különválasztandók, akkor mi dolga van az egyháznak, a teológiának, egyáltalán a Krisztus-hitnek az állammal és annak konkrét tevékenységeivel? Bultmann és Bonhoeffer is egyetért abban, hogy végső soron semmi. Bonhoeffer szerint „kétségtelen, hogy a protestáns egyháznak nem feladata, hogy közvetlenül beleszóljon az állam specifikusan politikai tevékenységébe. [...] Az állami cselekvés mentes az egyházi beavatkozástól. Itt sem az egyházi kikötésnek, sem a sértett beleszólásnak helye nincs. A történelmet nem az egyház alakítja, hanem az állam [...]”¹³

Bultmann pedig rögtön azzal kezdi felszólalását az egyetemen, hogy határozottan leszögezi: most sem fog aktuálpolitikával foglalkozni. Ez az elhatárolódás az aktuálpolitikától, pontosabban a teológia elhatárolása az aktuálpolitikától az első tisztázandó kérdés, amivel foglalkozik.

„Hölgyeim és Uram! Előadásaim során lényegében soha nem beszéltem és gondolkodtam a napi politikáról, és a jövőben sem kívánom ezt

¹² *Richard J. Evans*: A Harmadik Birodalom hatalmon. Fordította Sós-kuthy György és Szántó Judit. Park, Budapest, 2013. 231. – idézi *Csepregi András*: „Rudat a kerék küllői közé...” Bonhoeffer első megütközése a zsidóellenes Harmadik Birodalommal. *Hét Hárs*. Evangélikus folyóirat teológiáról, kultúráról, közösségről 14. (2015) 26–33. 27.

¹³ *Bonhoeffer, D.*: Az egyház és a zsidókérdés i. m. 15.

tenni. [...] Ezúttal nem politikai állásfoglalást fogalmazunk meg, és az sem lehet a dolgunk, hogy megismételjük a politikai eseményekre ma gyakran elhamarkodottan kimondott »örömteli igent«. Ahogyan az sem, hogy szkeptikus vagy haragos kritikát fogalmazunk meg, annak megfelelően, ahogyan az eseményekhez viszonyulunk.»¹⁴

Ezek szerint az egyháznak, azaz a teológiának nem feladata az aktuálpolitikával való foglalkozás, akár kritikáról, akár helyeslésről is lenne szó. Ám ennek ellenére lehetséges olyan rendhagyó szituáció, amikor a napi politikai fejlemények sajátos módon aktivitásra készítetik az egyházat.

Teológiai szempontból hogyan határozható meg a politikai határhelyzet fogalma?

Amikor az aktuálpolitikai fejlemények olyan módon készítetik aktivitásra az egyházat, hogy az az aktivitás az állam politikájával szembeni állásfoglalást jelent, akkor – az egyház felől tekintve – politikai határhelyzetről¹⁵ beszélek. A most szóban forgó két megnyilvánulás ilyen rendhagyó aktivitás dokumentuma. Végző soron azt kérdezem: Miért fogalmazódnak meg éppen most ezek a gondolatmenetek? Tájékozódjunk magukon a szövegeken! Bonhoeffer így ír:

„Az a történelemben egyedülálló tény, hogy az állam különleges jogállásba helyezi a zsidókat, tekintet nélkül vallásukra, kizárólag faji hovatatartozásuk miatt, két új, külön kezelendő problémát vet föl a teológus számára. Hogyan ítéli meg az egyház az államnak ezt az eljárását, s milyen feladatai adódnak ebből? Milyen álláspontot képviseljen a gyülekezetben lévő megkeresztelt zsidókkal szemben? Mindkét kérdésre csakis egy helyes egyházfogalom alapján adható válasz.»¹⁶

Bultmann pedig a következőképpen fogalmaz:

„Hölgyeim és Uraim! Előadásaim során lényegében soha nem beszéltem és gondolkodtam a napi politikáról, és a jövőben sem kívánom ezt tenni. Ám mégis természetellenesnek [*unnatürlich*] tűnne, ha ma figyelmen kívül hagynám, hogy milyen politikai helyzetben kezdjük el ezt az új szemesztert. Hiszen a politikai események jelentősége egész egzisztenciánkat érinti, így pedig tudatosul bennünk, hogy nem vonhatjuk ki magunkat annak kötelessége alól, hogy feltárjuk teológiai munkánk értelmét a jelen helyzetben. [...] Nekünk, teológusoknak az egyház szolgálatában állva a keresztény hit alapját és értelmét kell generációnk számára feltárni, ezért mindenekelőtt a hit néphez és államhoz

¹⁴ Bultmann, R.: Die Aufgabe der Theologie i. m. 276–277.

¹⁵ A határhelyzet filozófiai fogalma Karl Jaspers nevéhez köthető. Amikor ebben a tanulmányban az egyház számára való politikai határhelyzetről beszélek, akkor a határhelyzet fogalmának filozófiai értelmezése nem képezi részét az elemzésnek.

¹⁶ Bonhoeffer, D.: Az egyház és a zsidókérdés i. m. 15.

való viszonyát kell elviekben tisztázni, azaz a hívő és a politikai élet egymáshoz való viszonyát.¹⁷

Mindkét teológus a hit, illetve az egyház újradefiniálásának igényével lép föl, mert az adott politikai helyzet megítélésük szerint ezt követeli a teológiától. A kiindulópont azonban, az, hogy miben vélik felfedezni, hogy az egyház határhelyzethez érkezett, amely tehát önmaga újradefiniálására készíti az egyházat, különbözőnek tűnik. Bonhoeffer teljes határozottsággal az árjatorvényben látja kirajzolódni a politikai határhelyzetet, míg Bultmann ezt a helyzetet úgy írja le, hogy természetellenes volna, ha most nem történe meg a teológiai munka újradefiniálása. A beszéde indításából az látszik, hogy a politikai fejlemények szülték meg ezt a határhelyzetet, amikor a hallgatás természetellenes volna a teológia részéről, éppen „a hívő és a politikai élet egymáshoz való viszonya” miatt. Ám hogy ennek mi is a konkrét tartalma, azt csak a beszéd későbbi fejleményeiből tudhatjuk meg. Érdeemes lehet azonban egy pillantást vetnünk Bultmann-nak egy nem sokkal később, június közepén keltezett levelére, melyben így fogalmaz:

„Nem vagyok vak az új birodalom pozitív teljesítményeire. És részemről a bizalomhiány alapja nem abban rejlik, hogy úgy vélném, ezekben a teljesítményekben a hibák vagy a kudarcok túlsúlyban volnának, hanem abban, hogy a *hübrisz* és az elfedett szorongás [*verdeckte Angst*] atmoszférája nyomasztóan terjed.”¹⁸

Ezt a leírást is tekinthetjük a keresett politikai határhelyzet tartalmi meghatározásának, mindenesetre nem tűnik elég egzaktnak ahhoz, hogy általa konkrétan felismerhetővé váljon ez a helyzet. Márpedig az aktivitás igénye nem engedi meg az egyház számára való politikai határhelyzet sejtését, hanem annak valamennyire világos felmutatását igényli, hogy mikor jelenthető ki, hogy az egyház ilyen politikai határhelyzetbe érkezett.

Bonhoeffer meghatározása egészen egyértelműnek tűnik. Gondolatmenete felütését követően egy helyen így ír: Ha az állam „fölszólítana a megkeresztelt zsidók keresztény gyülekezeteinkből való kizárására, s megtiltaná zsidók térítését, az egyház ilyen esetben in *statu confessionis* volna.” Amikor Tavasz Sándor, három hónappal a megjelenése után, már ismerteti Barth *Theologische Existenz heute!* című írását 1933 júniusából, akkor az ott felidézett érvelés egyik pontja így hangzik:

„Az egyházhoz tartozók közössége nem függ sem a vértől, sem a fajtól, hanem egyedül a Szentlélektől és a keresztségtől. Ha pedig a német evangélikus egyház a zsidó-keresztyéneket az egyházból kizárja, vagy pedig, ha csak mint második osztályú keresztyéneket kezeli, úgy megszűnik keresztyén egyháznak lenni.”¹⁹

Ez a két határozott kijelentés teljes összhangban áll egymással – anélkül,

¹⁷ Bultmann, R.: Die Aufgabe der Theologie i. m. 276–277.

¹⁸ Bultmann levele Heideggerhez 1933. június 18-án (Bultmann, R. – Heidegger, M.: Briefwechsel i. m. 195.)

¹⁹ Tavasz S.: A teológiai egzisztencia ma! i. m. 472.

hogya a két teológus ismerte volna ekkor egymás írását. Barth is, Bonhoefferhez hasonlóan, úgy látja, hogy a faji-származási kérdés beengedésével az egyházba maga az egyház számolódik föl. A politikai határhelyzet tehát ekkor abban rejlik, hogy az állam beavatkozik az egyház ügyébe, és olyasvalamit követel tőle, aminek a végrehajtása ellentétes az evangéliummal. Csakhogy van egy döntő különbség. Még ha az események sodró lendületében az állásfoglalások születésekor egymástól már némileg különböző egyházpolitikai helyzetben találta is magát a két teológus – április és június között –, Barth izzó vitairatának érvelési sorában a zsidókereszténység, és ezzel az egyházon belüli származási kérdés csupán a hatodik helyen szerepel a nyolc szempont között.²⁰ Ami azt jelenti, hogy ennek a kérdésnek nem tulajdonít kitüntetett szerepet ekkor – és erre a megállapításra csak ráerősít az a tény, hogy a már 1934-ben általa szövegezett Barmeni Teológiai Nyilatkozat tételsora, amely a Hitvalló Egyház (*Bekennende Kirche*) alapdokumentuma, ezt a kérdéskört közvetlenül nem is érinti.²¹ Visszatérve Bultmann-hoz, nála is arra figyelhetünk fel, hogy szól ugyan a zsidókérdésről – hamarosan láthatóvá válik ennek tartalma –, de számára sem a zsidókra vonatkozó áprilisi rendelkezések teszik nyilvánvalóvá, hogy az egyház hitvallási helyzetbe érkezett.

Ahogyan a beszédek vizsgálatának az elején láthattuk, Bonhoeffer felütése eltér az imént említettekétől. Egy Luther-idézetet követő első kijelentése szerint, mint már idéztük, abban látja a teológus számára a hitvalló helyzetet, hogy „az állam különleges jogállásba helyezi a zsidókat [...] kizárólag faji hovatartozásuk miatt.”²² Ezt nevezi Bonhoeffer „egyedülálló ténynek” a történelemben, és ez a hitvallási helyzet elsődleges tartalma. Bonhoeffer pályájára figyelve részben magyarázatot kaphatunk arra, hogy miért látott ilyen érzékenyen. 1930-31-ben az Egyesült Államokban folytatott tanulmányokat a *Union Theological Seminary*-n, ahol a tanulmányok kevésbé meghatározó, egyik színesbőrű kollégájának jóvoltából viszont az afroamerikai, abesszin közösségben szerzett élmények és a szegregáció tapasztalata annál mélyebb benyomást tettek rá.

„Washingtonban kizárólag négerek között éltem – számolt be egyik utazásáról –, és a hallgatókon keresztül megismerkedhettem a néger mozgalom összes vezéregyéniségével, jártam az otthonukban, és ropant érdekes beszélgetéseket folytattam velük. [...] Felettébb hihetetlen állapotok uralkodnak. Nemcsak az elkülönített kocsikra, villamosokra és buszokra gondolok Washingtontól délre, hanem például arra is, hogy

²⁰ Uo.

²¹ *Fekete Károly*: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához. Kálvin, Budapest, 2009. 25–29.

²² *Bonhoeffer, D.*: Az egyház és a zsidókérdés i. m. 15.

amikor egy kis vendéglőben együtt akartam enni egy négerrel, megtagadták tőlem a kiszolgálást.”²³

Ezek a tapasztalatok nagyrészt magyarázatot adhatnak Bonhoeffer érzékenységére a rasszizmus minden megnyilvánulásával szemben, amihez még hozzáadódik az a tény, hogy Bonhoeffer abból a szempontból atipikus német családból származott, tudniillik egy berlini nagypolgári családból, hogy számos zsidó származású ismerőse, barátja volt, amit a legtöbb német ebben az időben nem mondhatott el magáról.

Nézzük meg közelebbről, hogy Bultmann és Bonhoeffer hogyan is írja le az általunk most politikai határhelyzetnek nevezett szituációt, hogy választ kaphassunk arra a kérdésre, hogy vajon a gondolkodásuk gyökereit tekintve milyen mértékű különbséget fedezhetünk fel kettejük között. „A túl sok jogról akkor beszélünk – írja Bonhoeffer a jelen helyzetet elemezve –, ha az állam úgy építi ki a hatalmát, hogy csorbítja jogaiban a keresztény igehirdetést és a keresztény hitet.” Ezt, folytatja, „az egyháznak kötelessége elutasítani.” Mert ekkor az állam „a keresztény üzenetet fenyegeti.” Bultmann pedig a következőképpen tér át felszólalásában a kritikára:

„Ám ezzel még nem mondtunk el mindent. Mert Isten a Teremtő, ami azt jelenti, hogy nem immanens a világ rendjében, és semmi sem közvetlenül isteni, amivel e világban mint jelenséggel találkozunk. Isten e világon túl áll. Éppen ezért viszonyul a hit, amennyiben a világot Isten teremtéseként érti, igen, pont ezért, mert a világot teremtésként érti, sajátos távolságtartással a világhoz.”²⁴

Kritikai meglátását élezi ki, amikor kijelenti:

„Egyetlen állam, és egyetlen nép sem oly egyértelmű hatalmasság, és nem oly tiszta a büntől, hogy a pusztá fennállásából egyértelműen ki lehetne olvasni Isten akaratát. Egyetlen nép sem oly tiszta és igaz, hogy a népakarat indulatából közvetlenül Isten követelményét lehetne magyarázni.”²⁵

Bultmann ezzel a nép és az állam deifikációjának a gyakorlata ellen lép fel, tehát arra az állami szereptévesztésre mutat rá, amikor az állam (és a nép) a kereszténység Istenének közvetlen, jelenbéli megtestesüléseként értelmezi önmagát: ez esetben politikáját nem lehet kritika alá vonni, hiszen annak tévedhetetlenségét Istennel legitimálja. Ennek alapján úgy látszik, hogy Bultmann és Bonhoeffer teológiai látása ugyanazt az alapproblémát fedezi fel: tudniillik, hogy az állam fenyegeti a keresztény üzenetet. Hiszen mindkettejük számára az jelenti a politikai határhelyzetet, hogy az állam túlnyúl saját illetékességi körén, megsérti az egyház, azaz az evangélium területét, és ebben a határátlépésben támadja a krisztusi üzenetet. Ez nemcsak úgy történhet, hogy az állam beavatkozik az egyház belügyeibe, hanem úgy

²³ Idézi *Eric Metaxas*: Bonhoeffer. Pásztor, mártír, próféta, kém. Fordította Berényi György és Kriszt Éva. Immanuel Alapítvány, Szombathely, 2014. 110.

²⁴ *Bultmann, R.*: Die Aufgabe der Theologie i. m. 279.

²⁵ *Bultmann, R.*: Die Aufgabe der Theologie i. m. 281.

is, hogy magának igényli Isten Országának a jogait, melyet így meghamisít.

Ez az utóbbi határsértési mód azért kevésbé egyértelmű, mert ekkor az egyház véleménye rendszerint megoszlik: vannak ugyanis, akik ezt a helyzetet nem határsértésnek értelmezik, ahogyan mi itt erről próbálunk beszélni, hanem határkiterjesztésnek. Ekkor az, hogy az állam magának igényli Isten Országának a jogait, örvendetes fejlemény, hiszen ezzel – gondolják – az egyház határai tágulnak ki olyannyira, hogy a politikumot is átfogja, azaz a keresztény egyház diadala az efféle politikai hatalom. Bultmann és Bonhoeffer azonban ebben a drámai helyzetben visszalép a teológia forrásaihoz, és emlékeztet arra, hogy az egyház nem politikai hatalom, és ez fordítva is igaz: a politikai hatalom sem válhat egyházzá. Ez a teológiai munka és az egyház újradefiniálásának az értelme: nem új definíciót keresnek, hanem az eredeti definíciót állítják helyre, mert innen nézve tud egyértelműen megmutatkozni, hogy az adott jelenben az állam részéről való határátlépésről, nem pedig az egyház részéről való határkitágításról van szó.

Innen nézve mutatkozik meg az is, amihez elméleti alapvetésükben mindketten ragaszkodnak, hogy miért nem minősül politikai állásfoglalásnak, amit mondanak. Hiszen ők nem az aktuálpolitikával foglalkoznak, hanem az egyház védelmével: felszólalásuk a teológia körén belül marad. És ez akkor is igaz, ha eközben erősen érintik az aktuálpolitikát. Hiszen ha az már határsértést követett el az egyház kárára, akkor az egyház védelmének természetesen együtt már aktuálpolitikai tartalma lesz, de – újra hangsúlyozom – azért, mert megtörtént a határátlépés az állam részéről. Azért is fontos ezt kiemelni, mert a szóban forgó érvelések nemcsak az állam „kereszténnyé” válását ünneplők vitorlájából fogják ki a szelet, hanem azokéból is, akik annak ürügyén utasítják vissza az egyház önvédelmét, hogy ők bizony nem akarnak aktuálpolitikával foglalkozni. Láttuk: a szóban forgó gondolatmenetek nem ijednek meg attól, hogy miután már a határsértés megtörtént, teológiai megszólalásuk szükségképpen politizálásként jelenik meg. Egyikük sem gondolja azt, hogy ez a helyzet felmentené a teológiát saját üzenete artikulálásának felelőssége alól.

Az imént azt mondtuk, hogy a határsértés történhet az egyház belügyeibe való beavatkozásként, és az állam illetékességi körének kiterjesztéseként is. Hogyan értelmezik a felszólalók ebben a keretben az árjaparagrafut? A zsidókeresztények megkülönböztetésére vonatkozó állami igényt az egyházon belül ők is, ahogyan Barth, az egyház belügyeibe való beavatkozásként értékelik, és ezzel – a mi fogalomhasználatunk szerint – politikai határhelyzetként. Amiért azonban éppen a szóban forgó két beszéd a kitüntetett a számunkra az az, hogy bár más módon súlyozzák a zsidókérdést a gondolatmeneteikben, de abban egyeznek, hogy az árjaparagrafut nemcsak az első szempontból, hanem a másodikból is politikai határhelyzetnek minősítik. Tehát nem csak abból a szempontból jelenik meg náluk a zsidókérdés problémaként, hogy mi lesz az egyházhhoz tartozó, megkeresz-

telt zsidókkal, hanem a faji megkülönböztetést átfogó módon tekintik az egyház számára kihívásként, és értelmezik úgy, hogy az az egyház számára politikai határhelyzet. Ez Bonhoeffer állásfoglalásának a felütéséből egyértelműen látszik, ahogy azt már többször idéztük, Bultmann pedig így áll ki a zsidók mellett felszólalásában:

„Keresztényként panaszt kell emelnem az igazságtalanság (*Unrecht*) ellen, amit éppen a német zsidókkal szemben is ilyesféle rágalmazással követnek el. Jól tudom, milyen bonyolult a zsidókérdés pont Németországban. De [a jelszó így hangzik]: „Ki akarjuk irtani a hazugságot” – így hát őszintén meg kell mondanom, hogy éppen a zsidók rágalmazása [...] nem a szeretet lelkéből fakad. Őrizzék meg tisztán a harcot a német népért, és óvakodjanak attól, hogy az igazságért és a németiségért való nemes törekvést démoni elferdítéssel torzítsák el!” – kiált.²⁶

Ez az állásfoglalás nem csak az egyház közösségén belüli zsidó származású honfitársakra vonatkozik. A teológiai érvelés szerint, ahogy láttuk, azért áll ki Bultmann a zsidók mellett vallásuktól függetlenül, mert ezzel a nép és az állam deifikációjának gyakorlata ellen lép fel, ahogyan értelmezésünkben Bonhoeffer is.

Mit jelent az egyház kritikai funkciója?

Miután körüljártuk, hogyan viszonyul az egyház az aktuálpolitikához, és szemügyre vettük az itt politikai határhelyzetnek nevezett teológiai szituációt, az a kérdés maradt hátra, hogy mit jelent az egyház kritikai funkciója.

Mindkét teológus elhatárolódik ezekben a gondolatmenetekben attól, hogy teológusként aktuálpolitikával foglalkozzék, ahogyan láttuk, ám ha az aktuálpolitika a keresztény üzenetet fenyegeti, akkor a hitnek, avagy az egyháznak – a szövegek tanúsága szerint – kötelessége a kritika megfogalmazása – ami jelen esetben nem aktuálpolitikai beszéd, hanem teológiai állásfoglalás, azaz a teológiai tartalom artikulálása. Bultmann így ír: „A keresztény hitnek kritikai erőnek kell lennie a jelen kérdéseit tekintve, és pozitívását épp kritikai viszonyulása által kell megőriznie. Hogyan teheti ezt meg?” – kérdezi, de a felelet konkrétsága megítélésem szerint elmarad. Bultmann szeretetről beszél, és a szeretet általi hatásról, de mindezt nem konkretizálja, túl azon, hogy a szólást a kritika magától értetődő kifejezési módjának tekinti.

Bonhoeffer sokkal konkrétabb a kritika mikéntjével kapcsolatban. Három cselekvési lehetőségről beszél.

„Az egyháznak három eljárás módra van lehetősége az állammal szemben. Először is kérdőre vonhatja az államot [...]. Másodsor szolgálhatja az állam áldozatait [...], még ha nem is tartoznak a keresztény gyülekezethez. [...] A harmadik lehetőség az, hogy nemcsak beköti a [történe-

²⁶ Bultmann, R.: Die Aufgabe der Theologie i. m. 285.

lem] kereke alá került áldozatok sebeit, hanem a kerék küllői közé veti magát. Ez már közvetlen politikai cselekvés az egyház részéről.”²⁷ Az első két cselekvési lehetőséggel Bultmann minden további nélkül egyetért a szöveg tanúsága szerint. A harmadik lehetőség azonban számára nem tűnik reális lehetőségnek. Itt tér el a két teológus intenciója egymástól, és ezért mondhatjuk azt, hogy Bonhoeffer látása jóval radikálisabb, mint Bultmanné. Ne felejtjük el azonban, hogy ezt az egyházi cselekvést Bonhoeffer ekkor még kifejezetten egyházi zsinati döntéshez köti, enélkül ekkor ezt nem tartja elképzelhetőnek.²⁸ Tehát Bonhoeffer bár radikális, mégis józanul gondolkodó teológusként jelenik meg előttünk.²⁹

E kritikai aktivitások nem negatív, hanem pozitív attitűdöt jelenítenek meg: az egyház a politikai határhelyzetben nem azért kritikus az állammal szemben, mert viszonya hozzá negatív, hanem éppen ellenkezőleg: mert pozitív, azaz felelős a hozzá való viszonyulása. A válság ideje, írja Bultmann és Bonhoeffer egyaránt, döntést követel – végső soron mindketten arra hívják az olvasót, hallgatót, hogy hozzanak döntést: igent mondanak-e a Krisztus-hitre, vagy sem. Mert ha igen, tehetjük hozzá a beszédek alapján, akkor az állam beavatkozásaival és túlnyúlásaival szembeni viszony csakis kritikai lehet. Az állam kereszténységet illető határátlépő veszélyeztetésére

²⁷ *Bonhoeffer, D.: Az egyház és a zsidókérdés* i. m. 17. A fordítást egyes helyeken módosítottam. (Bonhoeffernek ez a nevezetes kijelentése többször úgy jelenik meg magyarul – valószínűleg az angol fordításból fakadóan –, mintha Bonhoeffer arról beszélne, hogy a harmadik lehetősége az egyháznak az, hogy „rudat tol a kerék küllői közé”. (Lásd például: *Metaxas, E.: Bonhoeffer* i. m. 155.) Holott a gondolatmenetben arról van szó, hogy az egyháznak saját magát kell a küllők közé vetnie [„Die dritte Möglichkeit besteht darin, nicht nur die Opfer unter dem Rad zu verbinden, sondern dem Rad selbst in die Speichen zu fallen.”], azaz saját magát teszi kockára, magát áldozza fel annak érdekében, hogy akadályt gördítsen a történelem útjába. Ez ebben az eredeti formában jóval radikálisabb kijelentés annál, mintha arról lenne szó, hogy az egyháznak valamilyen eszközt kell találnia, amivel akadályt képezhet. Az eredeti megfogalmazás nyilvánvaló utalás is Jézus Krisztus önfeláldozására.)

²⁸ *Bonhoeffer, D.: Az egyház és a zsidókérdés* i. m. 17.

²⁹ Érdemes lehet összevetni az itt megjelenő gondolatokat egy ugyancsak 1933-ból, de már novemberből származó írással. Ebből ugyanis kiviláglik, hogy Bonhoeffer mindenféle aktivizmust csakis az elmélyült bibliaolvasásban és a visszahúzódozó imában lát megalapozhatónak. Így fogalmaz: „És ha az egyház, amelyben szolgál, a *status confessionis* helyzetében van, [a teológiai hallgatónak] [...] semmiképpen sem patetikusan, hanem egészen józanul kell gondolkodnia és cselekednie. Ne szerepet akarjon játszani, hanem olvassa és tanulmányozza a Bibliát úgy, mint azelőtt soha. [...] Ilyen időkben inkább visszahúzódozó legyen, mint túl hangos. A hangos beszéd látszatzbiztonságának ugyanis semmi köze sincs a bűnbánat és az evangélium bizonyosságához.” *Dietrich Bonhoeffer: Mit tegyen a teológiai hallgató ma?* (1933). Fordította Reuss András. *Lelkipásztor* 92. (2017) 329–330. 330.

és a kereszténységre magára egyszerre igent mondani ugyanis nem lehet – ebben egybecsengenek e teológiai állásfoglalások.

Bultmann így zárja beszédét:

„Ha jól értettük a keresztény hit mibenlétét és követelményét, akkor persze – tekintettel a jelen szavára – világos, hogy a keresztény hit maga vált kérdéssé. Ami azt jelenti, hogy döntenünk kell: érvényes számunkra a keresztény hit vagy nem. Ez a hit semmit sem adhat fel lényegéből és igényéből, mert *Verbum domini manet in Aeternum*.”³⁰

Így hangzik a végső alapvetés, mely Bonhoeffernél is megjelenik, és amely majd Barmen végső alapvetése is lesz 1934 májusában. Tavasz Sándor pedig Barth 1933-as irata nyomán a következő feladatot fogalmazza meg az akkori magyarországi protestantizmus számára:

„A magyar protestáns teológus előtt is ott állanak azok a megoldatlan nagy kérdések, amelyek az egyházi és a nemzeti politikai szempontok és érdekek összeshívódásából származnak. Ezeket a kérdéseket még nem is öntudatosítottuk, tehát még nem is kérdések, de mielőbb kérdésekké kell válniuk az Isten Igéjének tiszta és zavartalan szolgálatáért.”³¹

---

³⁰ *Bultmann, R.*: Die Aufgabe der Theologie i. m. 286.

³¹ *Tavasz S.*: A teológiai egzisztencia ma! i. m. 473.